

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

İbn Haldun'un Ahlak Kuramında Karakter Gelişimini Engelleyen Faktörler The Factors Preventing the Development of Character in İbn Khaldun's Moral Teory

Cengiz ÖZMEN

Doç.Dr., KSÜ, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, cengizozmen001@hotmail.com

Orcid ID: 0000-0001-5014-1299

Öz: Asıl adı Abdurrahman olan İbn-i Haldun, 1332 tarihinde Tunus'ta dünyaya gelmiş, 1406 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Dedesi Haldun'dan dolayı Haldun'un oğlu anlamında kendisine İbn-i Haldun denilmektedir. Tarih felsefesi ve sosyolojinin kurucusu olan İbn-i Haldun, meşhur eseri Mukaddime'yi 1374 yılında tamamlamıştır. Çevrenin insan üzerine olan büyük etkisini "coğrafya kaderdir" diyerek özetleyen İbn-i Haldun tabiat şartlarının insan hayatının her alanına olduğu gibi ahlak ve karakterine de olan etkisini Mukaddime adlı eserinde örnekleriyle açıklamıştır.

Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizinin kullanıldığı araştırmada, Mukaddime'den yola çıkarak İbn-i Haldun'a göre ahlak ve şahsiyete etki eden unsurlar incelenmiş kaynak bir kişi olarak, İbn-i Haldun'un tespitlerinin ahlak ve karakter çalışanlar için bir rehber vazifesi göreceği düşünülmüştür.

Araştırma sonucunda İbn-i Haldun'a göre, tabiat şartları, meslekler, yeme içme alışkanlığı, kanunlar, otorite, göçebelik şehirlilik, eğitim, lüks ve sefahat içinde yaşama gibi etkenlerin insan ahlak ve karakterinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda alanda çalışmaları olan uzmanların görüşleri ve çeşitli araştırma sonuçları ile İbn-i Haldun'un görüşleri karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn-i Haldun, çevre, ahlak, karakter, eğitim.

Abstract. İbn-i Khaldun was born in Tunisia in 1332 and died in Cairo in 1406. His real name is Abdurrahman. Due to his grandfather's name is Khaldun he is called Ibn-i Khaldun in the sense of Khaldun's son. He is the founder of the philosophy of history, and sociology. He completed his known work Mukaddime in 1371. He said "geography is destiny" for the enormous impact of the environment on people. İbn-i Khaldun explained the effects of natural conditions on morality and character, as in every field of human life, with examples in his work Mukaddime.

Documentary analysis which is one of the qualitative research methods was used in this study. According to Ibn-i Khaldun, the factors affecting morality and personality were examined. Therefore, it is thought that the determinations of Ibn-i Khaldun will serve as a guide for moral and character studies.

As a result of this study, according to Ibn-i Khaldun, the factors such as conditions of nature, professions, eating and drinking habits, laws, authority, nomadism, urbanity, education, luxury, and living in affluence were found to be effective on human morality and character. In this context the results of various researches were compared with the opinions of Ibn-i Khaldun.

Keywords: İbn-i Khaldun, environment, morality, character, education.

GİRİŞ

İbn Haldun, Sosyoloji biliminin ve tarih felsefesinin kurucusudur. Asıl adı Abdurrahman olup 27 Mayıs 1332'de Tunus'ta dünyaya gelmiştir. Dedesinin ismi olan Haldun'dan dolayı kendisine Haldun'un oğlu anlamında İbn-i Haldun denilmektedir. Elçilik ve bir nevi hükümdar sekreterliği diyebileceğimiz haciplik dâhil çeşitli üst düzey devlet görevlerinin yanında müderrislik de yapan İbn-i Haldun, Mukaddimeyi 1374 yılında tamamlamış, 1406'da Kahire'de hayata gözlerini yummuştur (Tekin, 2017, 17-19).

İbn Haldun, Ortaçağ'da İslam düşüncesinde pek çok şeyin değiştiği bilimsel bakış açısının yerini hurafelerin almaya başladığı bir dönemde, siyasi ve içtimai meselelere yeni bir ilim alanı kurarak yaklaşıma çalışmıştır. Kendisinden sonrakilerin bu yeni bilim alanını genişleteceğini ve daha kapsamlı çalışmalar yapacaklarını ummuş ancak bu umudu maalesef İslam dünyasında gerçekleşme imkânı bulamamıştır. Avrupa'da ise ancak 17. Yüzyılda onunkine benzer kuramlar ortaya çıkmaya başlamıştır. İbn Haldun'u kendisinden öncekilerden ayıran özelliği, sosyal olguları, tarihi ve tabii gelişim şartlarına göre değerlendirmesi ve yeni bir bilim disiplini çerçevesinde göstermesidir. Sosyal ve siyasal hadiseleri tarihi açıdan değerlendirirken akılcı ve eleştirel bir bakış açısı sunarak sosyal bilimlerdeki yöntem meselesine özgün bir katkıda bulunmuştur (Yıldız, 2010, 51-52). Mukaddime'de insandan tutun da devlete kadar, bir medeniyetin sahip olması gereken bütün unsurlara değinmiştir. Özeldede insan tabiatının ve insanın kendisiyle olan ilişkisinin, genelde ise devlet idaresinin; sosyolojik, psikolojik, siyasi, iktisadi ve dinî anlamda her adımını ayetler, hadisler ve başka misallerle açıklayarak başta sosyoloji ve tarih felsefesi olmak üzere pek çok sosyal bilimler araştırmacısına kaynaklık yapmıştır (Ceran ve Kozak, 2006, 197). Toynbee'nin deyimiyle şimdiye kadar, hiçbir ülkede, hiçbir çağda, hiçbir insan zekâsı, böyle bir eser yazmamıştır (Meriç, 2018, 139).

Mukaddime incelendiğinde daha çok tarih, tarih felsefesi, sosyoloji, hukuk sosyolojisi ve sosyal antropoloji gibi konular ağırlık kazanmaktadır. Tarihi hadiseleri birinci ciltte ele almış, sosyal olayları ve bunların analizini ikinci ciltte yapmış, üçüncü ciltte ise daha çok istikbale ilişkin tespitlere ve bunlarla alakalı metotlara yer vermiştir. Eserin birinci ana bölümü genel sosyoloji, ikinci ve üçüncüsü siyaset sosyolojisi, dördüncüsü şehir sosyolojisi, beşincisi iktisat sosyolojisi, altıncı ana bölüm ise ahlak sosyolojisini kapsar. Böylece İbn Haldun Mukaddime'de kendisinden önce hiç kimsenin araştırma gereği duymadığı bir alanı konu almış, yeni bir bilim dalı oluşturmuştur. Bu bilim dalına da İlm-i Umran demiştir. İbn Haldun'a göre Umran ilmi, devletler ve milletler için elzemdir. Çünkü devletlerin kuruluşu, yıkılışı, buhranları vs. hep bu ilim sayesinde öğrenilebilir demektedir. (Tekin, 2017, 20-21).

Umran ve medeniyet kavramları bazen eş anlamlı kullanılsa da Umran Medeniyete göre daha kapsamlıdır. Çünkü bu kavram tarihi ve insanı bir bütün olarak ifade eder. İbn Haldun'a göre Umran asabiyetle birlikte tarih denilen muammanın iki anahtarıdır. Sosyal ve dini nizam, adetler ve inançlar gibi bir kavmin yaptıklarının bütünüdür. Umran, şehir hayatı ve göçebe hayatı olarak iki şekilde ortaya çıkar. Yani hem bedeviliği hem de hadariliği kucaklar, buna sosyal hayat da diyebiliriz. Umranın ilk merhalesi ise bedeviliktir. Hâlbuki medeniyet sadece şehirleşmeyi ya da şehri ifade eder (Meriç, 2018, 86).

İbn Haldun'un İlm-i Umran dediği toplum bilimiyle hemen her şeyin yanında insanın ahlak ve karakterine etki eden unsurları da incelemiş, bu hususta çevrenin rolünü ön plana çıkarmıştır. Meslek gruplarından tutun da ticaret, eğitim, iklim, coğrafi konum, yaşanan çevre gibi bütün dış etkenlerin insan ahlakına etki ettiğini ve karakterini belirlediğini delilleriyle birlikte izah etmeye çalışmıştır.

Peki ahlak nedir? İnsana değer katan onun cemiyet içinde itibarlı ve şerefli bir hayat sürdürmesini sağlayan temel unsur olan ahlak (Uludağ, 2018, 7) bir insanın veya toplumun tarihi süreç içinde; inanç, düşünce, niyet, gelenek ve göreneklerin tesiriyle hareketlerine yön veren; kabul görmüş hayat şeklidir diyebiliriz (Özlem, 2010). Ahlak ile birlikte sık sık kullanılan diğer bir kavram da karakterdir. Karakter ise "bireyin kendi kendine egemen olmasını, kendi kendisiyle uyum içinde bulunmasını, düşünüş ve hareketlerinde tutarlı, sağlam kalabilmesini sağlayan özellikler bütünü" (TDK) olarak tanımlanır. Kant Ahlaklılık bir şahsiyet meselesidir (Kant 2020, 114) diyerek iyi bir karakterin ahlakta önemine vurgu yapmaktadır.

Ahlakın kaynağının ne olduğu ve nasıl verilmesi gerektiği ise tarih boyunca tartışma konusu olmuştur. Kimileri, ahlakın kaynağının toplum olduğunu iddia ederken kimileri de din olduğunu belirtmişlerdir. Bazıları ahlakın toplumdan topluma, zamandan zamana ve kültürden kültüre değişebileceğini söylerken bazıları da ahlakın evrensel olduğunu ve hiçbir şekilde zamana veya topluma göre değişmeyeceğini belirtmiştir. Ancak şu bir gerçektir ki insanın yaşadığı çevre, onun ahlakına müspet veya menfi etki etmektedir. Çünkü bir insan daha çocuk yaşta; aile içinde büyüklerini sayma, söz tutma, yalan söylememe, insanlar arasında ayırım yapmama, onurlu olma, ikiyüzlülükten kaçınma gibi huylar edinmişse bu ilerde onun karakterinin hasletleri olarak kalmaktadır (Begoviç, 2017, 194). Ayrıca değişik coğrafyalarda yaşayan, millet veya toplumların yiğitlik, cesaret, korkaklık, dürüstlük vs. gibi ahlaki özelliklerinin farklı olması (Kınalızade, 2013, 107-116) çevrenin ahlak üzerindeki rolünü gösterir.

Yöntem

Bu araştırma, sosyoloji ve tarih felsefesinin kurucusu olarak kabul edilen İbn Haldun'un, Mukaddime adlı eserinden yola çıkarak, ahlak ve karaktere dair görüşleri incelendiğinden, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ile yapılmıştır. Doküman, araştırma öncesi elde mevcut olan herhangi bir şey demektir (Merriam, 2015, 131). Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Doküman incelemesi genellikle, dilbilimci, antropolog ve tarihçilerin kullandığı bir yöntemdir. Ancak psikolog ve sosyologlar da doküman incelemesiyle pek çok kuramın geliştirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Hangi dokümanın kullanılacağını ve ne önem arz ettiği ise araştırma problemi ile ilgilidir (Yıldırım ve Şimşek, 2011, 187-188).

Bulgular

Bu bölümde Mukaddime adlı eserden yola çıkılarak, İbn-i Haldun'un ahlaka ait görüşleri ele alınmış, bu bağlamda; sosyal çevre, iklim, beslenme, tahakküm, lüks ve sefahat, eğitim ve ticaret gibi unsurların insan karakterine olan menfi tesirleri incelenmiştir.

İbn Haldun'un Ahlak Kuramında Karakter Gelişimini Engelleyen Faktörler

Sosyal Çevre

İnsan, tabiatı itibariyle, sosyalleşmeye çok yatkındır. Bundan dolayı hayatını idame ettirmek için çevresiyle daima irtibat halinde bulunur. Haliyle bu irtibat onun davranışlarına ahlak ve karakterine sirayet eder. Çünkü ahlakımızı ve davranışlarımızı belirleyen temel faktör çocukluğumuzda bize öğretilenlerdir (Begoviç, 2017, 194). Hakikaten yapılan araştırmalar da göstermektedir ki ahlak ve karakterin şekillenmesinde çevrenin etkisi yadsınamaz (Ekşi, 2003, 81) Yani aile, akran ve arkadaş çevresi, eğitim, din, kitle iletişim araçları, ekonomi ve kültür, ahlaki gelişimde önemli bir rol oynamakta ve bütün bu çevre faktörleri insanın iyi ya da kötü ahlaklı olmasında etkili olmaktadır (Şengün, M.2007).

Bu durumda, birileriyle daima iletişim halinde ve yaratılış gereği başkalarından etkilenmeye müsait olan insanın, çevresinden etkilenmemesi reel olarak mümkün görünmemektedir. Bunun farkında olan İbn Haldun, çevrenin insan ahlak ve karakterine olan etkisinin, genetik olarak sirayet eden özelliklerden daha fazla olduğunu söylemektedir. Cemiyetin hayat şekli ile ahlaki değerleri arasında çok sıkı bir bağ olduğu düşüncesini benimseyen İbn Haldun, göçebelerle şehirlileri karşılaştırarak (Bayar, 2019) göçebelerin hayır ve iyilikte şehirlilerden daha üstün olduklarını iddia eder. Bunun sebebinin de insanların yaratılışları gereği karşılaştıkları iyi ve kötü halleri kendilerine huy edinmeleri olarak görür "Her çocuk fitrat üzerine doğar. Sonra anne ve babaları onları ya Yahudi ya Hristiyan ya da Mecusi yapar" hadisini örnek vererek çocuğun iyi ya da kötü hangi durumla daha evvel karşılaşırsa onu kabul edip diğerinden uzaklaştığını ve uzaklaştığı huyu sonradan kabul etmesin zor olduğunu belirtir (İbn Haldun, 2017, 278). Çevrenin ahlak üzerindeki etkisi değişik zamanlarda farklı bilim adamları tarafından da dile getirilmiştir. Örneğin, Aliya İzzet Begoviç Doğu Batı Arasında İslam (2017, 194) adlı eserinde benzer ifadeler kullanmakta ve şöyle demektedir: Ahlakımızı ve davranışımızı belirleyen temel faktör felsefi veya siyasi tercihler değil çocukluğumuzda bize verilen eğitim ve kabul edilmiş anlayışlardır.

Şehir halkının zevk ve eğlenceye düşkünlüğü, bolluk ve genişlik içinde yaşamaları ve her türlü lezzetlerle hemhal olmaları dünyaya düşkünlüklerini de artırır, iyilikten uzaklaşıp kötülüğe meyil edenleri çoğaltır. Böylece bu ortamda doğup büyüyen çocuk, fitratında da varsa kötü huylar, çevrenin de etkisiyle kendinde yer eder ve bu karakterden kurtulması zor olur. Göçebeler ise ilk fitratlarında daha yakın olup, sadece zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için dünyaya meyl ederler. Şehirli gibi zevk eğlence ortamı bulamadıklarından kötü yollara sapma ihtimalleri daha azdır. Hatta kötü alışkanlıkları varsa da bundan kurtulmaları daha kolaydır (İbn Haldun, 2017, 278-279).

Şehirliliğin, umranın son basamağı olduğu gibi, medeniyetin bozulmaya başlamasının ve iyilikten uzaklaşmanın da son basamağı olduğunu söyleyen İbn Haldun (2017: 279), şehir hayatının insan ahlakına olumsuz tesirini şöyle izah eder:

Allah'ın bu kötülüklerden korumuş olduğu kimseler müstesna olmak üzere, şehirler halkının çoğunun hali böyledir. Çirkin işler bunlar için bir karakter haline gelmiştir. Şehir, kötü ahlaki adamlarla dolar. Devletin terbiyesinde yetişenlerin çoğu ve onların evladından edep öğretilmemiş olanların hali dahi böyledir. Bunlar şerefli ailelerden geldikleri halde bu gibi hususlarda onlarla yarışmaktadırlar. Muhit ve bir arada yaşama bunların da ahlakını bozmuştur. Çünkü insanlar yaratılışları itibarıyla birbirine benzerler. İnsanların ancak güzel ahlaki ve faziletli olmaları, kötü işlerden sakınmalarıyla birbirinden farklı olur (İbn Haldun, 2017, 787-788).

Ayrıca İbn Haldun (2017, 282)'a göre göçebelerin karakterlerinde şehirli nazarı cesaret daha fazladır. Bunun sebebi ise mizaç değil imkânlar ve alışkanlıklardır. Çünkü şehir halkı müstahkem kalelerde müreffeh bir hayata alışmış ve mallarının ve canlarının muhafazasını ise şehir idarecilerine bırakmışlardır. Yüzyıllar boyunca böyle yaşadıklarından, adeta kadın ve çocuklar gibi korkak bir karakter kendilerine sirayet etmiştir. Göçebeler ise cemiyet halinde yaşamaz, ıssız çöllerde tek başınadırlar. Kendilerinin ve ailelerinin sığınacağı herhangi bir kale de bulunmaz. Bundan dolayı sürekli silahla dolaşır, saldırılara karşı kendilerini tek başına korurlar. Hatta ancak oturdukları yerde ya da develerin üzerinde hafif bir şekilde uyurlar. Hep böyle yaşadıklarından cesaret bunların mizaçları olmuştur. Hatta şehirli, göçebelerle birlikte muharebeye iştirak ettiklerinde, bunların çocukları gibi arkalarına sığınır (İbn Haldun, 2017, 281-282).

Aslında İbn Haldun şehirleşmeyi ve dolayısıyla refah seviyesinin yükselmesini ahlaksızlığın ta kendisi olarak görür ve şu şekilde izah eder (İbn Haldun, 2017, 790):

Hiç şüphe yok ki, insan; menfaat celp etmeye, mazarratı def etmeye ve bu hususta çalışmak için huyunu düzgün bir halde bulundurmaya muktedir olması itibarıyla insandır. Hâlbuki hadari şahsi ihtiyacı bizzat temine muktedir değildir, ya rahatlıktan dolayı hâsıl olan aczi sebebiyle veya nân u nimet içinde yetişme imkânına sahip olması dolayısıyla tenezzül etmediği için buna kadir değildir. Her iki husus da kötüdür. Aynı şekilde refah içinde büyümüş baskı altında talim ve terbiye görememiş olması sebebiyle metanet vasfını yitirdiğinden ziyarı defetme gücüne sahip değildir. Bundan dolayı da, kendisini müdafaa edecek hamilerin ve askerlerin gözetimine muhtaç bir aile ferdi gibidir, onlara bağımlıdır... Hadari (şehirli), ekseriya dini itibarıyla de bozulmuştur; çünkü çok nadir haller müstesna, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, konforla ilgili adetler ve bunlara boyun eğme hali onu bozmuş; nefis de bu tür adetlerden hâsıl olan melekelerin boyasıyla boyanmıştır. Önce kudreti sonra ahlakı ve dini itibarıyla bozulan bu insanın, aslında insanlığı bozulmuş, hakiki anlamıyla onun üzerinde mesh (şekil değişmesi) vaki olmuş, yani hayvan vaziyetine düşmüştür.

Ayrıca İbn Haldun, göçebe ahlakıyla yetişenlerin şehir ahlakıyla yetişenlere göre devlete daha faydalı olduklarını ve yerleşik hayatın çok fazla gelişmesi medeniyetin sonu ve devletlerin duraklama dönemine girişi anlamına da geldiğini söylemektedir (İbn Haldun, 2017, 790).

Benzer tespitleri Cemil Meriç'in de yaptığını görmekteyiz. Meriç (2018, 111)'e göre, kültürün üretici dönemi devasa şehirlerde sona erer. Büyük şehirler bir kalp değil beyin ve yuvadan çok mezardır. Meriç, şehirlerde, yaşama arzusunun sona erdiğini, kadınların çocuk yapmaktan imtina ettiklerini böylece kültür çağının temelden sarsıldığını söyler. Ona göre büyük şehirlerde samimi imanın yerini bilimsel bir dinsizlik veya ölü bir metafizik, yaşlılara saygının yerini soğuk bir maddecilik, benim vatanım ve devletimin yerini uluslararası cemiyetler, halkın yerini kitleler, anneliğin yerini seks almıştır. Zorluklarla kazanılan haklar yerine tabii haklar, hakiki değerler yerine para ve soyut değerler vardır. Ve medeniyetin yani şehirleşmenin meyveleri; emperyalizm, beynelmilelcilik, kuvvet hırsı ve sınıf kavgasıdır.

İklim

İbni Haldun, iklimin insan karakterini ve ahlakını etkilediğini Mukaddime adlı eserinde pek çok kere vurgulamıştır. İklimi mutedil olan coğrafyada yaşayan insanların, diğer özellikleri gibi, ahlaklarının da mutedil olduğunu söyler. Peygamberlerin çoğunun bu coğrafyadan olmalarını da bölge insanının ahlaklarının güzelliğine yorar. Ona göre bu coğrafyada yaşayan insanların güzel ahlaklı olmaları da peygamberlerin getirdiği dini kabul etmeleri içindir. Hatta Kur'an'dan (*Ey peygamberler zümresi ve Muhammed ümmeti*) siz insanlar için ortaya çıkarılan en hayırlı ümmetsiniz (Âl-i İmran, 3/110) ayetini örnek vererek, bu dayanağını güçlendirmeye çalışır. Bu iklim dışındakilerin ise yeme içme ve giyimlerinin yanında ahlaklarının da yabani hayvanlar gibi olduklarını söyler (İbn Haldun, 2017, 196). Ancak bu iklime yakın yerlerde yaşayan Frenkler ve Türkler gibi Hıristiyanlık ve İslam'la tanışanları müstesna tutar (İbn Haldun, 2017, 197). Dünyanın ortasında (3. 4. 5. İklim) yaşayan Arap, Rum, Fars, İsrailoğulları, Yunan, Sind, Hint ve Çinlilerin her alanda olduğu gibi ahlakta da itidalli olduklarını beyan eder (İbn Haldun, 2017, 199). Soy bilginlerinin bu milletlerin kendilerine has özelliklerinin genlerden geldiğini iddia etmelerine şiddetle karşı çıkar ve atadan gelen özelliklerin değişebileceğini söyleyerek farklı iklim tiplerinin insan tabiatına olan tesirleri hakkında; İklimi sıcak olan bölge insanların tabiatlarında hafiflik, kaygısızlık ve eğlenceye düşkünlüğün olduğunu, bunun sebebinin ise sıcak havanın insan vücuduna ve ruhuna yaptığı tesirden kaynaklandığını söyler. Tıpkı alkolün insana yaptığı etki gibi sıcak hava da insanda bir rahatlatma ve gevsemeye sebep olur. Hamama giren insanlarda da benzer rahatlamalar görülür. Bundan dolayı sıcak iklim insanı, çabuk sevinir ve neşelenir. Bunun da etkisiyle karakterlerinde bir hafiflik meydana gelir. Deniz kıyısında yaşayanlarda da durum budur. Mezopotamya ve Mısır gibi yerlerde insanlar kaygısızlardır. İhtiyaçlarını günlük karşılarlar. Ancak dağlık bölgelerde yaşayanlar iki yıllık ihtiyaçlarını bile hazırlar hep istikbal kaygısı yaşarlar (İbn Haldun, 2017, 200-203) diyerek izah eder.

İklimin, ekonomik faaliyetlerden tutun da toplumların kültürüne kadar hemen her alanına etkisi olduğu gibi, insan ahlak ve karakterine de önemli etki yaptığı, modern coğrafyacılar tarafından da dile getirilmektedir (Doğanay ve Sever, 2016). Hatta iklimin insan hayatına etkisini ilk dile getiren İbn Haldun değil, Mesudi'dir (ö. 956). O, ılıman iklim sakinlerinin bedenlen oldukları gibi karakter açısından da güzel olduklarını söylemiştir (Okşar, 2018, 1038). Ayrıca İbn Haldun'un doğumundan aşağı yukarı 45-50 yıl önce vefat eden İbn Nefis (ö. 1288) de iklimin insan ahlak ve karakterine doğrudan etki ettiğini belirtmekte ve güneyde şiddetli sıcakta yaşayanların kalplerinin zayıfladığı ve cesaretlerinin kırıldığını, kuzeyde soğuk iklimde yaşayanların ise aşırı soğuktan dolayı cesaretlerinin fazla ancak kalplerinin katı ve acımasız olduklarını belirtmektedir (Kürşat, 2010, 288-289). Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi eğitimcilerinden Kazım Nami de "Tabiatın, iklimin insan üzerindeki tesiri gayet aşikârdır. Şiddetli hava ile denizin fırtınalı dalgalarıyla çarpışmağa alışmış halkın mizacındaki şiddet, sakin bir tabiatın sinesinde kolay kolay her şeyden müteessir olmamağa alışmış bir halkın rehavetiyle kıyas edilebilir mi?" (Nami, 1925, 34) diyerek iklimin insan karakterine etkisini ifade etmektedir. Son dönemlerde yapılan sosyolojik araştırmalar da iklimin insan mizacına etkisini göstermektedir (Alptekin, 2013, 86)

Beslenme

Beslenme insan hayatı için olmazsa olmaz şartlardandır. İbn Haldun, yeme içme alışkanlıklarının insan ahlak ve şahsiyetini etkilediğini, çok yemenin ahlak üzerinde menfi az yemenin ise müspet tesiri olduğunu belirtmektedir. Zira beden ve ruhun sağlığı için de az yemek önemlidir. Ayrıca nefis terbiyesinin yolu da az yemekle mümkündür. Nitekim tasavvufta az yemek manevi olarak olgunlaşmanın önemli unsurlarından biri olarak görülür (Uludağ, 2008, 143).

Beslenme alışkanlıklarının ve alınan gıdaların insan ahlak ve şahsiyetine etkisi üzerine en dikkat çekici tespitler İbn Haldun'a aittir (Bayar, 2018 127). Son dönemlerde yapılan araştırmalarda da vücuda giren gıdaların beyinle teması neticesinde dolaylı da olsa insan ahlak ve karakterine etki ettiği düşünülmektedir (Gültekin, 2013, 84-85).

İbn-i Haldun'a göre fazla yemek insanın ahlakında zafiyete yol açmaktadır. O, az yiyenlerin ahlaklarının daha sağlam, vücutlarının daha güzel, zihinlerinin açık ve ilmi kavramada daha iyi olduğunu söylemekte ve bunu aşağıdaki gibi açıklamaktadır (İbn Haldun, 2017, 204-205):

“Allah daha iyisini bilir; bunun sebebi şudur: alınan çok gıda vücutta işe yaramaz fazlalıklar ve kötü artıklar meydana getirir. Bu çeşit artıklardan vücut orantısız şekilde genişler; şekil çirkinleşir. Bu gıdalardan meydana gelen bozulmuş kötü sıvıların beyne gitmesiyle zihinler ve fikir körleşir. İdraksizlik, gafillik ve itidalden uzaklaşma ortaya çıkar”.

İbn Haldun’a göre çok yemek ibadete de engel olmakta, çok çeşitli ve fazla yemek yemelerinden dolayı kalpleri gafillediği için umumiyetle şehirlielerde ibadete düşkünlük azdır diyerek abitlerin çoğunun darlık içindeki göçebelerden çıktığını söylemektedir (İbn Haldun, 2017, 206).

Ayrıca yenilen gıdanın çeşidine göre de insan ahlakının şekillendiğinden bahseder ve “deve eti yiyerek sütünü içerek geçinenlerin ahlakına, dayanıklılık ve tahammüllerine devenin tesiri görülmüştür” der (İbn Haldun, 2017, 209)

Besinlerin özelliklerinin insan karakterinde etkili olduğu günümüz araştırmacıları tarafından da dile getirilmektedir (Alptekin 2013, 87).

Kanun ve Tahakküm

Medeni toplumlarda insanlar kanunlara göre yaşamak mecburiyetindedir. İbn Haldun ise yasaların insanın yaradılışına aykırı olduğunu şehir halkının kanunlardan dolayı tahakküm altında yaşadıkları için ahlak ve karakterlerinin zayıfladığını belirtmektedir. Fakat İbn-i Haldun’un bahsettiği kanunlar insan aklıyla oluşturulmuş kanunlardır. Yoksa Allah’ın kanunlarına tam olarak boyun eğmenin insan ahlakına olumsuz değil olumlu yönde katkı sağlayacağını sahabe hayatından örnek vererek aşağıdaki gibi izah etmektedir (İbn Haldun, 2017, 284):

Sahabeler Şer’i hükümlere tabi olmuştur, buna rağmen bu durum onların metanetlerini eksiltmemiştir. Aksine onlar insanların en metini idiler, denilmek suretiyle anlattıklarımız reddedilemez. Çünkü Şari’den aldıkları kanunlara tabi olan Müslümanlar, içlerindeki müeyyideye tabi olarak söz konusu hükümleri uyguluyorlardı. Onlara okunan teşvik ve ikaz edici ayetler bu müeyyidenin kaynağı idi. Bu müeyyide sun’i bir öğretmeye ve talimle ilgili bir terbiye etmeye dayanmıyordu; nakledilerek öğretilen, dinin hükümleri ve adabı idi. Müslümanlar içlerine iyice yerleşen ve imana dayalı inancın tesiriyle o hükümlere tabi oluyor ve kendilerine tatbik ediyordu. Onun için dayanıklılıkları eskiden olduğu gibi sapsağlam bir şekilde mevcuttu. Metanet duyguları henüz te’dip ve ahkâm tırnaklarıyla örselenmemişti... Ne zaman ki, halkta dini duygular zayıfladı, kanuni müeyyidelere göre hareket etmeye başladılar, daha sonra şeriat talim ve te’diple öğrenilen bir ilim ve sanat haline geldi, insanlar hadariliğe ve kanunlara boyun eğme vaziyetine döndü, o zaman insanlardaki dayanıklılık, cesaret azalmaya başladı... Bu açıklamamızdan, hükümetlerin hüküm ve te’diplerinin cesareti eksilttiği anlaşılır. Çünkü bu kanunlardaki müeyyide insanın tabiatına yabancıdır. Onun için insanın dayanma gücünü tahrip eder... Şer’i kanunlar ise cesareti ve direnci kırmaz. Çünkü bundaki müeyyide zatidir. Hâlbuki hükümetin kanunları ve talimî hükümler, kanunun taziyki altında kalan hadarilerin gerek yaşını başını almışları, gerekse çocukları üzerinde nefislerini zayıflatıp güçlerini kıran bir tesir meydana getirir”

Bazı batılı mütefekkirlerin de benzer fikirleri paylaştığı görülmektedir. Örneğin, J.J. Rousseau (2015, 57) her türlü adaletin Tanrı’dan geldiğini, yalnızca O’nun adaletin kaynağı olabileceğini, ancak adaleti onca yükseklerden alıp kabul etmeyi insanlar bilselerdi ne hükümete ne de yasalara gerek kalmazdı. Diyerek İbn Haldun’un görüşlerine katılmakta ve insanlar, Allah’ın kanunlarına uymayınca yöneticilerin kanunlar yaptıklarını ve bunun da insan tabiatına aykırı olduğunu vurgulamaktadır.

Ayrıca İbn-i Haldun, dini inanç, insanlar arasında kıskançlığı ortadan kaldırıp dayanışmayı kuvvetlendirdiğinden, hepsini hak ve hakikatte birleştirerek, basiretle düşünmeye sevk eder ve hedefleri aynı olduğundan amaçlarına ulaşmada zorlanmazlar demektedir (İbn Haldun, 2017, 348).

İbn-i Haldun şehirlerde yasa gereği alınan ölçsüz vergilerin de halkı sahtekârlığa ittiğini ve bundan dolayı onları hileye başvurmak zorunda bıraktığını bildirmektedir. Nitekim günümüzde de gereğinden fazla ya da zorla alınan vergilerde, vergi mükelleflerinin hileye başvurduklarını işitmekteyiz. Hatta II. Cihan Harbi’nde ağır vergiler altında ezilen köylülerin, vergi memurlarından saklamak için, buğdaylarını kuyulara gömdüklerini, hayvanlarını dağlarda mağaralara sakladıkları anlatılmaktadır.

Başka kavimlerin hükümranlılığı altında yaşamının da zamanla toplumun karakterine sirayet ettiği ve bu halkların korkak yaşamaya alıştıklarından cesaretleri ve dayanışma halleri zayıfladığını, yüzlerce

yıl Mısır'da tahakküm altında yaşayan, İsrailoğullarının durumunu, Kur'an-ı Kerim'den, örnek vererek anlatır (İbn Haldun, 2017, 313).

Hız Musa'ya "Orada cebbar bir kavim var, onlar oradan çıkmadıkça biz kat'iyen girmeyiz" (maide 22). Hz. Musa'nın ısrarına ise "Rabbinle beraber git ve onlarla savaşın" (maide 24).

Hız Musa, Şam'ı ele geçirmeye çalıştığında, Allah'ın vaad etmesine rağmen, İsrailoğullarının, acizyetlerini dile getirmeleri ve korkaklıklarından dolayı Şam'ı ele geçiremedikleri için Allah, onları cezalandırarak Tih Çölü'nde 40 yıl yaşamaya mecbur bırakmıştır. İbn Haldun bunun hikmetini çölde hür bir şekilde yaşayıp zulme boyun eğmeyen yeni bir nesil ortaya çıkarmak olarak yorumlar (İbn Haldun, 2017, 313-314).

Bu durum hürriyetin olmadığı yerde ahlak ve karakterin de olmayacağına güzel bir örnektir. J.J. Rousseau (2015, 19) bireyin hürriyetten vazgeçmesinin, insan haklarından ve sorumluluklarından da vazgeçmesi demek olacağından, insanın tabiatına aykırı olan bu vazgeçme, iradenin hürriyetini ortadan kaldırır ve kişinin hareketlerindeki tüm ahlaklılığı yok etmek anlamına gelir demektedir.

İbn-i Haldun, İnsan nefsinin daima kendine galip gelene hayranlık duyduğunu. Ona itibar ederek onu taklit etmeye başladığını belirtir. Bu durumun ise aslında kendisine üstün gelenin asabiyet ya da cesaret ve kuvvetten değil onun örf ve adetlerinden veya gittiği yoldan kaynaklandığını düşünür, onun mükemmelliğine inanarak ona benzemeye çalışır. Mağlup olan kimse giyiminden tutunda hayvana binışine kadar her haliyle ona benzemeye çalışır demektedir (İbn-i Haldun, 2017, 325). Bu ise bize göre bir felakettir. Çünkü Muhammed İkbâl'in (2017, 166) de dediği gibi kendi benliğini hakkıyla yetiştirip geliştiremeyen toplumlar zulüm ve esaret altında ezilmeye mahkûmdur. Nitekim Rousseau (2015, 67) Rusların hiçbir zaman medeni bir toplum olamayacağını ve eninde sonunda esaret altına gireceğini, çünkü Çar Petro'nun onları bir Rus değil de öncelikle Alman veya İngiliz gibi yapmak istediğinden "tebaasını olmadığı şey olduğuna inandırmak suretiyle, olabileceği şey haline gelmesini kesinlikle engelledi" diyerek milletlerin, kurtuluşu öz benliğinin dışında aramasının sonuçlarının ne olacağını anlatmaktadır. Cemil Meriç'te (2018, 64) "Başka bir kavmin tahakkümü altına giren bir kavim, arazisini değil, mevzuat ve an'anatını kaybettiğinden dolayı istiklalini kaybeder" diyerek esaretin sonuçlarının neler olacağını ifade etmektedirler.

Lüks ve Sefahat

İbni Haldun'a göre devletlerin geçirdiği evrelere paralel olarak halkın da ahlakı şekillenir. Çünkü ahlak, tabiatı gereği bulunduğu çağın yapısına göre şekil alır (İbn Haldun, 2017, 379). Devletlerin en müreffeh zamanları, ayrıca yıkılma dönemine girdiklerinin de göstergesidir. Lüks ve sefahat arttığından, israfın da arttığını temel ihtiyaçlardan ziyade lüks ihtiyaçları karşılamak yoluna giden halkın bütün kazançlarını harcayarak sefaletе düştüğünü bu durumun da nasıl ahlaksızlıklara yol açtığını şöyle anlatır (İbn Haldun, 2017, 787):

"Bu yokluğun tesirleri pazarlarda görülür; şehrin ekonomik düzeni bozulur, bunların her birinin baş sebebi, yerleşik hayatın refahı ve ihtiyaçları hususunda haddinden aşırı gitmektir. Bu hal şehrin bütün ekonomik hayatını ve mamurluğunu bozar. Bu hayatın bir sonucu olarak daima talep ve ihtiyaçlar arkasından koşmak, birbiri ardınca ahaliyi yorar, üstelik lüksün çok olan çeşitlerinden birini elde ettikten sonra nefis, diğer çeşitlerini de arzu eder. Bunun etkisiyle fışk-ı fücür artar, meşru ve gayrimeşru yollarla geçinme vasıtalarını elde etmek üzere türlü çarelere başvurulur. İnsan bunu düşünmekle meşgul olur, bunun vasıta ve hilelerini arar. Yalancılık, kumar, aldatma, hırsızlık, yalandan yemin etme ve ihtikâr hüküm sürer. Bu ahlaksızlık ve onun namus ve şerefe dokunan kötülükleri herkesin gözü önünde açık bir surette işlenir. Hayâsızlıkların içine dalarlar, akraba ve mahremeleri önünde bile hayâsızlıktan çekinmezler hâlbuki bedevilik hayatında edep ve hayâ dışında bu gibi fahiş sözler söylenmez. Ahlakları bozulanlar bu gibi çirkin ve kötü işlerden dolayı cezaya çarptılmaktan kurtulmak üzere aldatma çarelerini bulmak hususunda gayet ustadırlar. Allah'ın bu gibi kötülüklerden korumuş olduğu kimseler müstesna olmak üzere şehirler halkından çoğunun hali böyledir. Çirkin işler bunlar için bir karakter haline gelmiştir. Şehir kötü ahlaklı adamlarla dolar."

Refahın ve bolluğun artmasının neticelerinden biri de maddi zevklere düşkünlüğün artması ve çeşitli yiyecek ve içeceklerle olan düşkünlüğün ardından bedeni zevkleri tatmin etmek için çeşitli yollara başvurulması gelir. Yani zina yapmak yetmez homoseksüellik gibi ahlaksızlıklar artmaya başlar demektedir (İbn Haldun, 2017, 789).

İbn Halduna göre lüks ve sefahatin getirdiği hayat tarzı, ahlakî değerleri yerle bir ederek insanın utanma duygusuna zarar verip, ahlakın disipline edici vasfını ortadan kaldırmaktadır. Ahlakta utanma hissiyatının önemine vurgu yapan İbn Haldun, sosyo-ekonomik şartların ahlaki duyguları etkilediğini açıkça ortaya koyarak, lüks hayat tarzının utanma hissini hazza göre şekillendirdiğini ve ahlakî değerleri yıkıma sürüklediğini belirtmektedir. İbn Haldun'a göre utanma hissi, fitri bir özellik olup ahlakın en temel unsurlarından biridir. Onu bozan hayat tarzı, insanoğlunu menfi hazza itmekte ve zamanla alışkanlığa ve hayat biçimine dönüşerek monehedonist ahlak anlayışını getirmektedir (İlgaroğlu 2019, 16) Nitekim Alptekin (2013, 97), yaptığı çalışmada, basit gösteriş merakının zamanla yaygınlaşarak, sanki olması gereken bir durummuş gibi algılandığını dile getirmektedir. Bunun sebebini (Baudrillard 2008), şöyle izah etmektedir.

Gerçek ihtiyaçlar ile sahte ihtiyaçlar arasındaki ayrımın ortadan kalktığı tüketim toplumunda birey, tüketim mallarını satın almanın ve bunları sergilemenin toplumsal bir ayrıcalık ve prestij getirdiğine inanır. Böylece tam bir toplumsal ayrıcalık mantığı ortaya çıkar. İhtiyaç artık bir nesneye duyulan ihtiyaçtan çok bir farklılaşma ihtiyacıdır. Bu süreçte bir yandan kendini toplumsal olarak diğerlerinden ayırt ettiğine inanırken, bir yandan da tüketim toplumuyla bütünleşir. Dolayısıyla tüketmek birey için bir zorunluluğa dönüşür. İnsani ilişkiler yerini maddelerle ilişkiye bırakır. Artık geçerli ahlâk, tüketim etkinliğinin ta kendisidir

Bu durum Farabi'ye (2017, 111) göre, cahil şehir halkının haline benzer. Ona göre cahil halk mutluluğu bilmeyen, mutluluk konusunda aydınlatılsalar bile ne anlayan ne de inanan halktır. Cahil halkın bildiği tek şey ise beden sağlığı, şehvi arzular, zenginlik, itibar görme gibi görünüşte iyi zannedilen şeylerdir. Cahil şehir halkına göre bunlar teker teker insana mutluluk getiren şeylerdir. Bunların toplamına sahip olmak ise tam mutluluk getirir.

Toplumu felakete sürükleyen lüks tüketim ve gösteriş merakından kaçınılması farklı çağlarda farklı ahlak filozofları tarafından da dile getirilmekte ve çocukluktan itibaren lüks yaşam tarzından uzak durma önerilmektedir. Örneğin ünlü Ahlak filozofu Kınalızade Ali Efendi (2013, 64-65), yeme ve içme hususunda aşırılık göstermenin hayvanlara has davranışlar olduğunu bundan dolayı çocukların süslenmekten, değerli elbiseler giymekten ve güzel yiyeceklerden men edilmesi, hatta bunların küçümsenmesi gerektiği telkin edilmelidir demektedir. Aynı şekilde Kant'ta (2020, 108), çocuğa güzel ve gösterişli kıyafetler yerine basit ve temiz esvapların giydirilmesini ve ebeveynlerin dikkatli davranarak onlara örnek olmak için gardıroplarını mütevazı tutmalarını öğütler.

Soy Saplantısı

İbni Haldun, ahlak ve karakterde soydan ziyade çevrenin etkisinin olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. Mesudi'nin, Sudanlılar (siyahlar) için hafifmeşrepliklerinin beyinlerinin zayıflığından ileri geldiğini söylemesini şiddetle reddetmektedir. Onun Calinos ve Yakup bin İshak Kindi'nin sözlerini tekrar etmekten başka bir şey yapmadığını ve bu sözlerin herhangi bir kıymetinin olmadığını (İbn Haldun, 2017, 203) ve ahlaksızlığın çevrenin etkisiyle karakter haline geldiğini ve hatta soy olarak şerefli ailelerden gelseler bile bu kanunun değişmediğini şöyle izah etmektedir (İbn Haldun, 2017, 787-788):

Bir kimsenin ahlakı, nasıl olursa olsun, çirkin şeylerle kirlenirse, nesep temizliği ve atalarının iffet ve şerefleri ona fayda vermez, soylu nesep sahibi ve devlet mensubu olan ailelerin evlatlarından birçoğunun, ahlak ve terbiyeleri bozulmuş olduğu için, sefil kitleler içine atılmış, geçinmelerini temin etmek üzere, çirkin mesleklere intisap etmiş ve her türlü kötü ve çirkin işlere katılmış olduklarını görüyoruz... Devletin terbiyesinde yetişenlerin ve onların evladından edep öğretilmemiş olanların hali dahi böyledir. Bunlar şerefli ailelerden geldikleri halde bu gibi hususlarda onlarla yarışmaktadırlar, muhit ve bir arada yaşama bunların da ahlakını bozmuştur.

Güzel ahlakın devam etmesinde soyun etkisinin dört nesle kadar devam edebildiğini dördüncü nesilden sonra kaybolduğunu, artık bundan sonra ataların huylarının etkisinin olamayacağını, ancak bu dört nesil kavramının bir genelleme olduğunun ve daha dört nesil geçmeden bu huyların değişebileceğinin yanında, soy asaletinin tedricen bozularak uzayabileceğini de belirtir (İbn Haldun, 2017, 305-306). Şeref ve asaletin kişilere münhasır olduğunu ve yok olacağını, zattan ve yaratılıştan gelmediğini, kişinin asaletinin kendi emeğiyle var olacağını ve Hz. Âdem'den bu yana atalardan miras

yoluyla kesintisiz bir asaletin vaki olmadığını, bunun tek istisnasının ise peygamber efendimiz olduğunu beyan eder (İbn Haldun, 2017, 304).

Soya çekimi dört nesille sınırlandırırken birinci nesil için kurucu, ikinci nesil için devam ettirici, üçüncü nesil için taklit edici ve dördüncü nesil için yıkıcı ifadelerini kullanır. Bunu dört nesle intisap ettirmesini Peygamberimizin Hz. Yusuf'la ilgili " *O asilin (kerimin) oğlu asil, asilin oğlu asil, asilin oğlu asil Yusuf bin Yakub bin İshak bin İbrahim*" diyerek Hz. Yusuf'un üç babasını anması ve Tevrat'ta (Huruc, 20/5; akt. İbn-i Haldun, 2017, 306) geçen "*Ey Musa, ben her şeyi koruyan gayretli ve kudretli yaratırım ki babalarının suçlarından dolayı evladını ancak üç ve dört babaya kadar sorumlu tutacağım*" ayetiyle destekler (İbn Haldun, 2017, 306).

Şeref ve asaletin soy yoluyla ancak dördüncü nesle kadar nasıl intikal ettiğini ise şöyle izah eder; şerefi kazanan, o şerefi kazanmak için çok emek sarf ettiğinin farkındadır ve onu muhafaza etmek ve devam ettirmek ister. Baba öldükten sonra ise onun çocukları pek çok açıdan babasının şerefinden yoksun olmasına rağmen ondan işittikleri ve gördükleri sayesinde bunu devam ettirebilir, ancak üzerine bir şey katamaz. Üçüncü nesil ise ancak bunları taklit ederek daha da aşağı seviyede bir ahlaka sahip olur. Dördüncü nesil ise atalarından devraldığı meziyetleri korumak yerine bu özellikleri küçümser ve böylece atadan gelen faziletler kaybolup gider. Hatta bunlar şeref ve faziletin emekle değil soydan geldiği vehmine kapılarak asaletin yaratılıştan kaynaklandığını düşünürler (İbn Haldun, 2017, 304-305).

İbn Haldun'un bu düşüncesi J.J. Rouseou'ya da sirayet etmiş olmalı ki, o kendi yüksek erdemleri sayesinde iktidara gelenlerin çocuklarının, kalıtım yoluyla geçen bu yöneticilikleri, zamanla bir aile malı gibi gördüklerini, atalarının sadece hizmet amaçlı baktıkları devleti sahiplenip, vatandaşlarına adeta bir mal muamelesi yaparak köleleştirdiklerini ve kendilerini kralların kralı olarak görmeye başladıklarını söyleyerek kalıtım yoluyla iktidara gelenlerin sonradan nasıl atalarının asaletlerini kendi meziyetleriymiş gibi gördüklerini söyler (Rousseau, 1990, 167-169).

Eğitim

İbn Haldun'a göre sosyal bir varlık olan insan için eğitim mecburi bir ihtiyaçtır. İnsanın eğitilebilirliği, düşünebilen bir varlık olması ile ilişkilidir. İnsanda düşüncenin oluşması ve iyi kötü ayrımını yapabilmesi aklının gelişmesiyle başlar. Bunun öncesinde insanın diğer varlıklardan pek de farkı yoktur. Düşünme yetisi ile diğer varlıklardan ayrılan insan bilgi edinip kendini geliştirebilir (Bayar, 2019, 70). Ancak verilen eğitimin nasıl olduğu da önemlidir. İnsanın tabiatına aykırı bir eğitim faaliyetinin kişiliğe faydadan ziyade zarar verdiği muhakkaktır. Nitekim İbn Haldun eğitim-öğretim faaliyetlerinin, insanların cesaretlerini körelttiğini beyan etmektedir. Küçük yaşlardan itibaren hocalarının terbiyesi ile ilim ve sanat dersi alan öğrencilerin cesaretlerinin kırıldığı ve kendilerini korumaktan aciz olduklarını (İbn Haldun, 2017, 283), göçebelerin ise eğitim öğretim işinden uzak olduklarından bu faaliyetlerde bulunanlar kadar cesaretsiz olmadıklarını belirtmektedir. İbn Haldun'un burada vurgulamaya çalıştığı eğitimde uygulanan gereksiz şiddet ve baskıdır. Çünkü Muhammed bin Ebu Zeyd'in bu hususu dikkate alarak *Ahkâmü'l-Muallimin ve'l Müteallimin* adlı eserinde eğitim gören çocuklara üç defadan fazla kırbaç vurulmamalı (İbn Haldun, 2017, 285) uyarısını hatırlatması boşuna değildir.

Eğitimde ölçsüz baskı ve şiddet çocuklarda yalancılık, riyakârlık, duygularını saklama ve kin gütme gibi ahlaki noksanlıklara sebep olmaktadır (Nami, 1925, 55-56). Nurettin Topçu (1943, 290) bu konuda "Sanki mektep, iyilerin rekâbet ettiği bir müsabaka yeri imiş gibi çok kere mürebbiler, fena karakter taşıyan talebeyi, hocanın cehennem vaazı gibi tehditlerle, hakaretlerle boğuyorlar; sonunda elbette o gençten ahlaksız tip elde edilir" diyerek ölçsüz şiddetin nelere mal olacağını veciz bir şekilde beyan etmektedir.

Öğrencilerin özgür bir ortamda yetişmelerinin karakterlerine olumlu etki edeceği muhakkaktır. Ancak buradan disiplinden uzak bir eğitim anlaşılmalıdır. Öğretmen çocuklara hürriyetin sınırlarının ne olduğunu göstermeli hareketlerini ona göre belirlemelidir. Hatta gerekirse eğitim amaçlı ceza bile vermelidir. Yoksa sınırsız özgürlük bizce en büyük ahlaksızlıktır. Ancak çocuk üzerinde gereksiz yere kurulan baskı onun ahlakına olumsuz yönde tesir etmektedir. Nitekim İbn-i Haldun (2017, 283) da terbiye dışında verilen cezaların insanların cesaretini kıracağını ve onları korkaklığa sevk edeceğini,

ancak küçük yaşta terbiye amaçlı verilen cezaların çocukları itaate alıştırdığını fakat cesaretlerini kırmadığını belirtmektedir. Ünlü Alman filozofu Kant (2020, 33-43) da eğitimin insana kazandırılacağı dört ana unsurdan birinin disiplinin olması gerektiğini söylemektedir. Ona göre disiplin insanın hayvani tabiatını sınırlamak ve onu daha iyi olmaya yönlendirmektir Kant, çocukların okula önce bir şeyler öğrenmek için değil sessizce oturup kendilerine söyleneni yapmaları için gönderilmelidir. Burada amaç çocuğun ileriki hayatında akıllarına gelen her şeyi hemen yapmalarını engellemek içindir der. Kant, hürriyet duygusu o kadar güçlüdür ki insan bir kere özgürlüğe alıştığında onun için her şeyi feda eder. Bundan dolayı eğitimde disiplin çok erken dönemlerde olmalıdır. Disiplinden yoksun bireyler gelip geçici her arzuya ulaşmaya meyillidir. Bunların durumu, Rousseau'nun dediği gibi, soylu hürriyet duygusundan değil henüz hayvani vasıflarından kurtulamadıklarındandır der.

İbn Haldun çocukların ahlaki gelişiminde matematiğin önemine de dikkat çekmektedir. Ona göre matematiğin kurallarının ve delillerinin belli olmasından dolayı çocukların akıl ve görüşlerini keskinleştirip onları doğru olmaya alıştırdığını, uzmanların da tavsiyelerinin öğretime aritmetik ile başlanması yönünde olduğunu söyler. Matematiğin çocukların ahlakına iyi yönde nasıl sirayet ettiğini de şöyle izah eder (İbn Haldun, 2017, 1067-1072):

Rivayet edildiğine göre ilk önce aritmetik öğrenmek suretiyle kendisini terbiye etmeye başlamış olan kişide doğruluk ve sadakat önde gelir. Bu da aritmetikte temel yapının kusursuz ve doğru olmasından, bundan dolayı münakaşada doğruluğa alıştırdığından ve doğruluğun o kimse için bir karakter ve yol halini almasından ileri gelmektedir... Geometri ilmi, öğrenenlerin akıllarını aydınlatır, fikirleri doğru bir yola sevk eder. Çünkü geometride bütün delillerin dayanakları düzenli ve açık olduğundan bu ilmin kıyasları da düzenli olup bunda yanılma yoktur. Bu kanunlara alışmakla fikirler yanılmalardan uzaklaşır, geometri ilmini bilen adam adeta doğruluktan ayrılmayan bir akla sahip olur... Rivayete göre Eflatun'un kapısının üzerinde "geometri bilmeyen evimize girmesin" diye yazılmış... Bizim üstatlarımız da şöyle derdi: "Fikrin geometri ilminde tecrübe kazanması giyime nispetle sabuna benzer ki, sabun giyimi kirlerden temizlediği gibi, bu ilim de fikirleri pas ve kirlerden temizler"... Geometrinin bu önemi, yukarıda anlattığımız gibi, sistemli ve düzenli olmasındandır.

Ticaret

İbni Haldun'a göre ticaretle uğraşmak insan ahlakında zaâfiyete yol açabilmektedir. Bunun sebebi de alışverişte karşı tarafa üstün gelme duygusudur (İbn Haldun, 2017, 832). Yani tüccar ticaretin zorluklarıyla baş edebilmek, kar edebilmek ve aldanmamak için kurnazlıkla pazarlık yapar, fiyat kırar, iş becerme hususunda ustalaşır, yoğun tartışma içine girer. Bu gibi hallere mutlaka ihtiyaç duyar. Çünkü bu durumlar, ticaretin tabiatında vardır. Bu gibi haller ise insanın faziletlerine aykırıdır. Nitekim fiillerin etkileri zamanla ruha da sirayet eder (İbn Haldun, 2017, 841). Neticede ticaretle uğraşanlar, sürekli bu duyguyu besledikleri takdirde bu onların ahlakını bozacaktır. Bu da iyi bir ahlak değildir. Ticarete yalan yere yemin etme, hile gibi kötü huyların çok olduğunu bu yüzden yöneticilerin düşük ahlaka yol açtığı için ticareti meslek edinmekten kaçındıklarını belirtir. Ticaretin içinde olup yüksek ahlakını muhafaza edenlerin de olduğunu ancak bunların sayısının az olduğunu söyler (İbn Haldun, 2017, 833). Çünkü ticaretteki kurnazlıklar mutlaka insanın mürüvvetine bir şekilde yansımakta ve az da olsa etkilemektedir (İbn Haldun, 2017, 842).

İbn Haldun'u bu görüşlere iten sebep yukarıda bahsettiğimiz gibi, İslam dünyasının her açıdan gerilemeye ve bilimsel bakış açısının yerini hurafelerin almaya başladığı, muhtemelen iş ahlakının da bozulmaya yüz tuttuğu bir dönemde yaşamış olmasıdır. Yoksa İslam ticareti özendirmiş hatta Hz Peygamber "rızkın onda dokuzu ticarettedir" hadisiyle Müslümanların ticaretle uğraşmalarını tavsiye etmiş ancak bizi aldatan bizden değildir diyerek ticarete dürüstlüğüne ne kadar önemli olduğuna vurgu yapmıştır (Buğuş, 2020: 31). Ayrıca Yüce Allah (c.c) İsra 35. Ayette mealen "ölçtüğünüz vakit ölçeği tam yapın. Doğru terazi ile tartın. Bu hem daha hayırlıdır, hem neticesi itibariyle daha güzeldir" buyurmuştur (Yazır, 2002). İslam ahlaki ve meşru sınırlar dâhilinde zenginliği özendirmiş ve insanı günahın her türlüüne yöneltebilecek fakirliği ise kınamıştır (Arslan, 2019).

Ayrıca bir Türk esnaf teşkilatı olan ve bütün ilkelerini dinin asıl kaynağından alan Ahilik'te, teşkilatın esasların anlatıldığı fütüvvetnâmelerde belirtilen, dini ve ahlaki emirlere uymak mecburiyeti vardı. Bunlar: doğruluk, cömertlik, tevazu, kardeşlik vb unsurlardı. İçki içme, giybet, zina, hile, yalan gibi davranışlar ise meslekten ihracı gerektirirdi (Kazıcı 1998, 541). Meşhur seyyah İbn Batuta (2019, 275) seyahatnamesinde Ahiler için: "şehirlerine gelen yabancıları misafir etme, onlarla ilgilenme, yiyecekleri

ve konaklayacakları yeri, sağlama, onları eşkiyanın ve vurguncuların ellerinden kurtarma, şu veya bu sebeple haydutlara katılanları temizleme gibi konularda bunların eşine rastlanmaz” demektedir

SONUÇ

İbni Haldun’a göre insanın hayatının her alanına olduğu gibi ahlak ve karakterine de etki eden en önemli unsur yaşadığımız çevredir. Gerçekten bu alanda yapılan araştırmalar da bize göstermiştir ki ahlak ve karakterin oluşumunda çevre çok önemli bir yer işgal etmektedir (Ekşi, 2003, 81). Bir insan çocuk yaşta; aile içinde büyüklerini sayma, söz tutma, yalan söylememe, insanlar arasında ayırım yapmama, onurlu olma, ikiyüzlülükten kaçınma gibi huylar edinmişse bu ilerde onun karakteri olarak kalır (Begoviç, 2017, 194) Ayrıca değişik coğrafyalarda yaşayan, hatta aynı coğrafyada olsa bile, farklı millet veya toplumların yiğitlik, cesaret, korkaklık, dürüstlük vs. gibi ahlaki özelliklerinin farklı olması (Kınalızade, 2013, 107-116) çevrenin ahlak üzerindeki rolünü gösterir.

Kazım Nami İnsan ahlakına tesir eden sosyal çevrenin en mühim unsurlarının aile, okul, millet ve sosyal seviye olduğunu söyler (Özmen ve Ünal, 2017, 135). Bunun yanında Şengün, M. (2007)’de ahlaki gelişimde; aile, akran ve arkadaş çevresi, eğitim, din, kitle iletişim araçlarını, ekonomi ve kültürün önemli bir rol oynadığını bir insanın çevresinin onu iyi ya da kötü ahlaklı yapabileceğini söylemektedir. Hatta bu farklı sosyal çevreden gelenlerin çoğunlukla çatışma halinde oldukları gözlemlenmektedir (Halstead, 1996). İşte bu çatışmanın önüne geçmek için kanun ve otoriteye ihtiyaç duyulur. Kanunlara uymak ise İbn Haldun’a göre hürriyetten taviz vermektir. Bu taviz de zamanla insan ahlak ve şahsiyetine tesir eder, onu zamanla korkaklığa alıştıtır. Ayrıca şehir halkı yaşamak için dayanışmaya ihtiyaç duyar, dayanışma ise ahlak ve şahsiyete vurulan bir darbedir. Çünkü şehirde halk ihtiyaçlarını tek başına sağlayamaz, yaşamak için başkalarına muhtaçtır. Başkalarına muhtaç olan insan ise karakterinden taviz vermek zorundadır. Korunmak için güvenlik güçlerine ihtiyaç duyar ve asayişin bozulmaması için kanunlara uyar. Para kazanmak için çalışmak zorundadır. Ekmeğini fırından, etini kasaptan alır. Yani şehirde dayanışma olmadan yaşamak mümkün değildir. Dayanışma için ise insan ister istemez hürriyetinden taviz verir. “hürriyetin olmadığı yerde ise ahlaktan bahsedilemez” (Topçu, 2017a, 129) Zira şehir hayatında, herkes birbirine borçludur. Kişi elde ettiği haklara karşılık üstüne aldığı görevi yerine getirerek borcunu öder. İşte sosyal hayat böyledir. İnsanın sosyalleşmesi ise şahsiyetinin ve hürriyetinin ilk yarayı almasıdır. Yani dayanışmayı kabul etmek bir nevi esareti kabul etmektir. (Topçu, 2017b, 84-94). Göçebelerin ise her ihtiyaçlarını kendilerinin karşılaması tabiatın zorluklarıyla tek başına mücadele etmek mecburiyetinde kalması, kanunlara uymak zorunda olmaması, dolayısıyla yalnızlığı sebebiyle fitratındaki iyilik, şehirde sosyal çevrede yaşayan halk kadar bozulmamıştır. Ayrıca özgürdür, şehirli kadar dayanışmaya ihtiyaç duymaz yani hürriyetinden taviz vermediği için şahsiyetini de muhafaza eder.

İbn Halduna göre insan ahlak ve şahsiyetine etki eden bir diğer unsur iklimdir. O iklimi ılıman olan bölge insanların, ahlaklarının da mutedil ve güzel olduğunu iddia etmektedir. Ancak bu iddiayı dile getiren ilk kişi İbn Haldun olmadığı gibi bu iddia tartışmaya açıktır. Nitekim İbn Haldun’un ve mensup olduğu Arap kavminin yaşadığı coğrafya iklim bakımından mutedil olup, fikirlerinde etkili olma ihtimali vardır. Ayrıca soy bilginlerinin ahlak ve karakterin kalıtım yoluyla geçtiği düşüncesine de şiddetle karşı çıkıp iklimin insan ahlak ve karakterini şekillendirdiğini belirtir. Hatta insanların asaletlerini soya bağlamalarını eleştirmekte, soy saplantısının ise sonuçta nasıl bir ahlaki zafiyete yol açtığını gözler önüne sermektedir.

Aşırı yemenin insan karakterini olumsuz yönde ekildiğini vurgulayan İbn Haldun, az yiyenlerin, vücutlarının yanında ahlaklarının da güzel olduğunu söylemekte hatta yemeğin çeşidinin dahi insan karakterine sirayet ettiğini “deve eti yiyerek sütünü içerek geçinenlerin ahlakına, dayanıklılık ve tahammüllerine devenin tesiri görülmüştür” demektedir.

İbn Haldun lüks ve eğlenceye düşkünlüğün de insan ahlakını olumsuz etkilediğini delilleriyle ispat etmeye çalışmıştır. Ona göre birey temel ihtiyaçlarından ziyade gösteriş amaçlı lüks isteklerini karşılama çabasıyla gereksiz harcamalara giderek sefaletе düşer bu da onu ahlaksızlığa iter.

İbn Haldun eğitimin insan ahlak ve karakterine etkisini incelemiş ve formal eğitimin bireyin ahlak ve şahsiyetini yaraladığını tespit etmiştir. Bunu da çoğunlukla gereğinden fazla disiplin ve şiddete bağlamıştır. Ancak terbiye amaçlı cezaya da karşı değildir ki kanaatimizce disiplinin olmadığı bir yerde

sadece eğitim değil hiçbir alanda başarı sağlanamaz. Bundan dolayı çocuklara disiplin amaçlı gerektiğinde ceza verilmesi onların ahlakına olumsuz değil olumlu etki yapacaktır. Ancak gereğinden fazla şiddet ve disiplin onları korkak ve riyakâr yapacağı için dengeyi korumak gerekir.

İbn Haldun ticarete kar etme isteğinden dolayı insanların hırsa kapılıp yalan söyleme, yalan yere yemin etme ve muhatabını aldatma gibi yollara sapma durumlardan dolayı ticaretle uğraşanların çoğunlukla ahlaklarında bozulma olduğunu belirtmektedir. Dürüst tüccarların da olduğunu ancak bunların sayısının az olduğunu söylemektedir.

Sonuç olarak İbn Haldun, Mukaddime’de hemen her şeye değindiği gibi ahlakı etkileyen amillere de değinmiş ve insan hayatına yön veren temel unsurun çevre olduğunu vurgulamıştır. Umrana ait görüşleriyle başta J.J. Rousseau olmak üzere kendinden sonra gelen pek çok batılı mütefekkeri de etkilemiştir. Mukaddime’deki pek çok tespitin günümüzde yapılan araştırmalarla da örtüşmekte olması, onun daima güncelliğini koruyan araştırmacı yönünü gözler önüne sermektedir. Cemil Meriç’in (2018,140) deyişimiyle Mukaddime “Çağları aydınlatan bir fecir”dir.

KAYNAKÇA

Alptekin, M. Y. (2013). Sosyoloji’de coğrafyacı yaklaşım ve Trabzon’da toplumsal karakterin ekolojik yorumu. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*: 8(15), 77-98.

Arslan M. (2019). İslâm iş ahlakının temelleri ve İbn Haldun’da ahlak medeniyet ilişkisi, *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 4 (1), 101-128.

Baudrillard, J. (2008). *Tüketim Toplumu*, H. Deliceçaylı ve F. Keskin (Çev.), Ayrıntı Yayınları

Bayar, M. (2018). İbn Haldun’a göre bireyin beslenme alışkanlığının kişilik gelişimine ve dinî hayata etkisi. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 6(15), 123-134

Bayar, M. (2019). İbn Haldun düşüncesinde bireyin kişilik gelişimini etkileyen faktörler. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 7(59), 53-77.

Begoviç, A. İ. (2017). *Doğu batı arasında İslam*. S. Şaban (Çev.). Klasik Yayınları.

Buğuş M. (1996). Müslümanın ticaret ahlakı. *Diyanet Dergisi*, (69), 31.

Ceran, Y. ve Kozak, İ. E. (2006). İbn Haldun’ göre insan-toplum-iktisat. *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, 21(2), 197-205.

Doğanay, H. ve Sever, R. (2016). *Genel ve fiziki coğrafya*. Pegem Akademi Yayınları.

Ekşi, H. (2003). Temel insani değerlerin kazandırılmasında bir yaklaşım: Karakter eğitimi programları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(1), 79-96.

Farabi (2017) *İdeal devlet*, A. Arslan (Çev.), Türkiye İş Bankası Yayınları.

Gültekin, F. (2013). Katkı maddelerinin insan kişiliği üzerine etkileri. *Elmalıda Kişilik Oluşumu ve Nefsin Terbiyesi*, (Ed. A. Ögke), Antalya: Yazar Ofset Matbaacılık. 83-99

Halstead, J. M. (1996). Values and values education in school. *Values in Education and Education in Values*, (edited by J. Mark Halstead and Monica J. Taylor), The Falmer Press.

İlvaroğlu, M. C. (2019). İbn Haldun düşüncesinde sosyo-ekonomik değişme ve ahlak- socio-economic change and ethics in thought of Ibn Khaldun. *Al-Farabi International Journal on Social Sciences* 3(10), 9-16.

İbn Batuta, (2019). *Seyahatname*, A. S. Aykut (Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

İbn Haldun (2017). *Mukaddime*. A. Tekin, (Çev.). İlgı Yayınları.

İkbal, M. (2017), *Kulluk Kitabı* A. N. Tarlan (Çev.) Timaş Yayınları.

- Kant, I. (2020). *Eğitim üzerine: ruhneğitimi-ahlaki eğitim-pratik eğitim*. A. Aydoğan (Çev.). Say Yayınları.
- Kazıcı, Z. (1998). Ahilik. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (1), 540-542.
- Kınalızade, A.E. (2013). *Devlet ve aile ahlakı*, F. Dikmen, (Ed), Tutku Yayınları.
- Kürşat, T. A. (2010). *İbn Nefîs'te insanın zihinsel tekâmülü*. Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Meriç C. (2018). *Umrandan uygarlığa*. İletişim Yayınları
- Merriam, S.B. (2015). Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber. S. Turan. (Çev. Ed). Nobel yayınları.
- Nami, K. (1925). *Mekteplerde ahlakı nasıl telkin etmeli*. Kanaat Kitabevi.
- Okşar, Y. (2018). Din ve coğrafya ilişkisi: Şemsü'd-Din esSemerkandî ve İbn Haldûn'un yedi iklim anlayışlarının karşılaştırmalı analizi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 1035-1069.
- Özlem, D. (2010). *Etik- Ahlak felsefesi*. İstanbul: Natos Yayınları.
- Özmen C., Ünal F. (2017), Osmanlı imparatorluğu ve cumhuriyet dönemi eğitimcilerinden Kazım Nami'ye göre ahlak eğitimi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25(1), 129-146.
- Rousseau, J.J. (2015). *Toplum sözleşmesi*, K.C. Güven (Çev.), Yason yayınları.
- Rousseau, J.J. (1990). *İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağı*. R. N. İleri (Çev). İstanbul: Say Yayınları.
- Şengün, M. (2007). Ahlak gelişimin psiko-sosyal dinamikleri, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (23), 201-221.
- TDK. (2020). <https://sozluk.gov.tr/> 15.06. 2020 Tarihinde Erişilmiştir.
- Tekin, A. (2017), *İbn Haldun mukaddime*, İlgı Yayınları.
- Topçu, N. (1943). Okulda ahlak, İ. Kara (Haz.) *Hareket Fikir-Sanat Dergisi*, 5(10), 289-292.
- Topçu, N. (2017a). *Sosyoloji*, E. Elverdi ve İ. Kara (Hz), Dergah Yayınları.
- Topçu, N. (2017b). *İsyan ahlakı*, M. Kök ve M. Doğan (Hz), Dergah Yayınları.
- Uludağ, S. (2008) Riyazet. *TDV İslâm ansiklopedisi* (35),143-144
- Uludağ, S. (20018). *İslam'da ahlak ve ahlak ekolleri*. Sufi Kitap Yayınları.
- Yazır, E. H. (2002). *Kur'an-ı Kerim ve yüce mealı*. K. Yayla (Hz), Merve Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayınevi.
- Yıldız, M. (2010). İbn Haldun'un tarihselci devlet kuramı. *Felsefe ve sosyal bilimler dergisi*, (10), 25-